

עת לחקור ועת להתבונן

יעקב כ"ץ

יעקב כ"ץ
עת לחקור ועת להתבונן

מספרי יעקב כ"ץ

הדפסה חדשה – ירושלים תשס"ז

בסיוע משפחות

אדית ושרגא הורוביץ

נעמי ובן-ציון הוכשטיין

גוי של שבת

ריכארד ואגנר בסבך האנטישמיות

הקרע שלא נתאחה

עת לחקור ועת להתבונן

במו עיני

יעקב כ"ץ

עת לחקור ועת להתבונן

מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל
מאז צאתו מארצו ועד שובו אליה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Jacob Katz

A Time for Inquiry — A Time for Reflection
A Historical Essay on Israel Through the Ages

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ' רוברט ליברלס,
ד"ר מנחם מור, ד"ר שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

ערך והביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

הדפסה חדשה: ירושלים תשס"ז

מסח"כ 965-227-131-4 ISBN

Catalogue No. 185-398 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ט

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

יעקב כ"ץ

תרס"ה-תשנ"ח • 1998-1904

תוכן העניינים

- 7 עמנואל אטקס: עם הספר
- 9 הקדמה
- 11 פרק ראשון: היסטוריה והיסטוריונים, חדשים כישנים
- א. בין היסטוריה לסוציולוגיה 12 ב. ההיסטוריוגרפיה הביקורתית 15
ג. בין אובייקטיביות לסובייקטיביות 19 ד. תפקיד הזמן בתיאור
ההיסטורי 22 ה. ייחודה של ההיסטוריוגרפיה 25 ו. בעיית הסיבתיות
בהיסטוריה 28 ז. הסובייקטיביות האידיאולוגית 34 ח. האסכולה
הפוסט-מודרניסטית 37 ט. תפקיד ההיסטוריוגרפיה לדורות 42
- 46 פרק שני: מהלך ההיסטוריה היהודית בצלה של הנצרות
- א. תהליכים מתמשכים 46 ב. העוינות הנוצרית ורקעה 48 ג. מיעוט
בעולם הנוצרי 53 ד. בית ישראל בפולין 60 ה. השפעתה התרבותית
והפוליטית של הנאורות המתונה 63 ו. ההתאזרחות המהפכנית
ומגבלותיה 66 ז. הזהות הלאומית 72 ח. המדינה הלאומית
ותביעותיה 75 ט. תמורות במזרח אירופה: חסידים, מתנגדים
ומשכילים 78 י. פיצולה הפוליטי והתרבותי של יהדות פולין 87
יא. המסורת בחסות לאומית 101 יב. האוטופיה הלאומית 110
- 115 פרק שלישי: השואה והיישוב בארץ ישראל
- א. השואה כנושא למחקר 115 ב. יחסו של היישוב בארץ לשואה 118
- 129 פרק רביעי: מדינת ישראל – הישגיה ומחדליה
- א. הכרזת המדינה וה'ריבונות' 130 ב. פונדמנטליזם ויומרותיו 134
ג. מדינת ההלכה כסיסמה 140 ד. היהדות החרדית 143 ה. על
כף המאזניים 150

נספחים

	נספח ראשון: דעת תורה – הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי
157	ההלכה
169	נספח שני: מדינת ההלכה – חזון או סיסמה?
	נספח שלישי: מה סיכל את ההשתלבות המצופה של יהודי גרמניה ושאר
179	ארצות אירופה
	נספח רביעי: מאסכולת פרנקפורט למאי 1968 ועד הסוציולוגים
191	החדשים שלנו

עם הספר

ספר זה הוא ספרו האחרון של פרופסור יעקב כ"ץ ז"ל. המחבר שקד על כתיבתו בשנה האחרונה לחייו והשלים את המלאכה שבועות ספורים קודם מותו. הוא עוד הספיק לקרוא את הנוסח הערוך של כתב היד והכניס בו תיקונים. את ההקדמה לספר השאיר המחבר בכתב ידו על שולחן העבודה שלו.

ההתעוררות לכתיבת הספר קשורה בתופעה הקרויה בשם 'ההיסטוריונים החדשים'. המחבר ביקש להגיב על העמדות שנקטו אחדים מן המכונים כך בשאלת יחסו של היישוב לשואה ובשאלת התהוותה של בעיית הפליטים הפלשתינאים. כמו כן ביקש להגיב על הערעור שיצא מקרבם על תקפותו של המחקר ההיסטורי כדיסציפלינה ביקורתית. ואולם, משהחל להעמיק בסוגיות אלה התחוויר למחבר שהוא מעדיף להעמיד גירסה משלו במקום להיגרר לפולמוס.

בפרק הראשון, שכבר ראה אור מעל דפי 'אלפיים', מציג המחבר את השקפתו בדבר אופיו ותקפותו של המחקר ההיסטורי. אגב כך הוא סוקר את ההשקפות העיקריות שהובעו בסוגיה זו מאז המאה הי"ח ועד לדורות האחרונים. פרק זה הוא בבחינת תשתית מתודולוגית שעליה נסמך הספר כולו. עם זאת, המחבר ביקש למסור לקוראיו, שמי מהם שאיננו מעוניין בהיבט המתודולוגי יכול לדלג על הפרק הראשון ולפנות מיד לגוף הספר.

הגדול שבפרקי הספר מוקדש להתבוננות מקיפה בתולדותיהן של קהילות ישראל שישבו בארצות הנוצרים מאז ראשיתם של ימי הביניים ועד לדורות האחרונים. התבוננות זו מתמקדת בגלגוליהן של שתי תופעות נמשכות והולכות: המתח שבין היהודים לבין האומות הנוצריות והחתירה של היהודים לשמר ולקיים את זהותם הקיבוצית. בשתי תופעות אלה נעוצים השורשים ההיסטוריים של שני האירועים המכריעים ביותר בחיי העם היהודי בדורות האחרונים: השואה והקמתה של מדינת ישראל. לאירועים אלה מוקדשים שני הפרקים האחרונים של הספר. המחבר משחזר את הנסיבות שבהן היה היישוב שרוי בתקופת מלחמת העולם השנייה, ועל סמך שחזור זה הוא דוחה את ההאשמות שהיישוב ומנהיגיו לא פעלו כראוי ביחס לשואה. בפרק על 'מדינת ישראל' – הישגיה ומחדליה' מתייחס המחבר לגילויים שונים של הפונדמנטליזם הדתי בחברה הישראלית. בפרק זה

עם הספר

נתן המחבר ביטוי להשקפותיו ולנטיית ליבו ביחס לשאלות העומדות במוקד סדר היום של החברה הישראלית.

המחבר הביע את המשאלה שספר זה יראה אור בחייו. אילו זכה לדרך על המוגמר היה מן הסתם מבקש להודות לד"ר אלחנן ריינר ולפרופ' יוסף קפלן, שקראו את כתב היד והציעו שיפורים, לעובדי מרכז זלמן שזר ולמנהלו מר צבי יקותיאל שטרחו בהוצאת הספר, ולמר יחזקאל חובב שערך את כתב היד והביאו לבית הדפוס.

עמנואל אטקס

תשרי תשנ"ט

הקדמה

ספר זה, כפי שהוא מונח לפנינו, אינו פרי תכנון במחשבה תחילה. האתגר לכתיבתו בא לי, כפי שהסברתי בפתיחת הפרק הראשון, מן הדאגה מהשתלטות של שיטות חדשות בהיסטוריוגרפיה בארץ ובחוץ לארץ, ומוטב לומר – בחוץ לארץ ובהשפעתן גם בארץ. שיטות אלה מערערות על תביעת מקצוע ההיסטוריה להתחשב דיסציפלינה מדעית. משמע אין ההיסטוריון מסוגל להגיע בכלי המחקר העומדים לרשותו לממצאים מאומתים בדבר תופעות שבעבר.

כתוצאה מגישה זו הפכה ההיסטוריוגרפיה, לעתים במודע ובכוונה תחילה ולעתים בהיסח הדעת למחצה, לכלי זין אינטלקטואלי במאבקים פוליטיים וסוציאליים של ההווה. התופעה מתגלה אצלנו בימרת ההיסטוריונים המכונים בפיהם ובפי זולתם 'החדשים' לפסול את התיאורים של קודמיהם לתהליכים שהביאו לייסוד המדינה, בחושדם בהם שתיאוריהם לא באו אלא להצדיק את הנעשה בעיצוב המציאות הפוליטית והסוציאלית בשעתם. עליהם ניתן להחיל את הפתגם התלמודי 'כל הפוסל במומו הוא פוסל'. המבקרים את גישת קודמיהם אינם מסתירים כלל את כוונתם הם להשפיע בתיאוריהם ההיסטוריים על אשר נעשה ועתיד להעשות במישור הפוליטי והסוציאלי בחיי הציבור.

אני טוען כנגדם, שיש ביכולתו של ההיסטוריון ליצור לעצמו עמדה שהיא מעל עמדות היריבים שהיו מעורבים במאבקים בעבר ומוסיפים להשפיע על הנעשה בהווה. את התנאים ליצירתה של עמדה כזו ואת מגבלותיה הסברתי בחלק הראשון, המתודולוגי, של הספר. חלק זה כבר התפרסם ב'אלפיים', 12 (תשנ"ו), ועורר תשומת לב לא מועטה.

על יסוד בירור מתודולוגי זה חשבתי להעמיד את עמיתי הצעירים, ההיסטוריונים החדשים, על נקודות התורפה של טיעוניהם. למעשה לא ימצא הקורא בתיאורי אלא התייחסויות מעטות לדברי קודמי, שכן אחרי הרהור שני סרתי מכוונתי הראשונה, ובמקום לבדוק בציציות זולתי, החלטתי לארוג טלית משלי. באתי אפוא לתאר את מהלך הדברים בתולדות ישראל שהביאונו עד הלום, והסתייגותי מהבנת זולתי תשתמע מתיאורי, במישרין או בעקיפין.

המשימה שנטלתי עלי, כמפורש בכותרת המשנה של הספר, היא לעקוב אחר גלגולי הדברים בתולדות ישראל מאז גלו מרבית חלקי העם היהודי מארצם ועד

להחלטה של חלקים רבים ממנו לשוב אליה בימינו אנו. אין זה קיצור של תולדות ישראל, ואני מקווה שלא יבואו מבקרים ויתבעו את עלבונם של חלקי האומה שלא בא זכרם בתיאורי. לרגל המשימה אשר לפני יכולתי להגביל את תיאורי רק לאירועים בעלי משקל בתולדות ישראל שהולידו את הפלא, שעם שגלה מארצו יישאר קשור אליה בתודעתו, וכעבור למעלה מארבעים דורות ירצה חלק ניכר ממנו לשוב אליה בפועל. אך הפיכת הזיקה הסמלית לארץ לרצון לממש אותה לא אירעה בכל חלקי האומה בבת אחת. התפנית היתה מוגבלת תחילה לארצות הנוצריות, וביתר דיוק ליהדות מזרח אירופה בלבד. עובדה זו הגבילה וכיוונה את מסלול תיאורי. ואולם, גם לאחר הגבלה זו מדובר במעקב אחרי תהליך של קרוב לאלפיים שנה. אם להזדקק לעובדות קונקרטיות, אי אפשר לצאת ידיהן בגבולות של ספר לא גדול. השיטה שהלמה את התפקיד שנטלתי על עצמי היתה זו של המסה ההיסטורית, כמצוין בכותרת המשנה של הספר.

סוג זה של הצגת הדברים ממוקד בתווך בין המחקר המפורט של ההיסטוריון לבין ההגות המופשטת של ההיסטוריוסוף. לנגד עיניו של בעל המסה חייבת לעמוד המציאות ההיסטורית, אך שלא כהיסטוריון, המצווה לפי כללי המקצוע שלו לתת למציאות לדבר, תוך הינזרות מירבית ממעורבות אישית שלו, ושלא כהיסטוריוסוף, שהגותו עשויה לחבוק עולם ומלואו תוך זיקה מועטה למציאות ההיסטורית, לבעל המסה דרך ביניים. הוא ניצב מול מציאות היסטורית מוגדרת, שהתבוננות בה מיועדת להעלות תמונה שרשמי המציאות והרהורי על אודותיה מעורבים בה. המעורבות הסובייקטיבית היא במקרה זה בגדר הכרח שלא יגונה שכן המסה בנויה על סיכום פרטים במושגים מכלילים, מבלי יכולת או כוונה לאמת תחילה את נכונות הפרטים. אך מטעם זה עצמו אין בעל המסה יכול לתבוע תוקף אובייקטיבי להיגדיו ואלה חשופים לביקורת של החוקרים לתחומיהם. אלה עשויים לשאול אם העובדות שבעל המסה נשען עליהן בגלוי ובסמוי שרירות וקיימות. ואילו הקורא הבלתי מקצועי יכול רק לשאול את עצמו, אם התמונה המוצגת לנגד עיניו משכנעת. לגביו יש יתרון למסה ההיסטורית לעומת ההיסטוריוגרפיה, שכן זו מושיטה לו את הידיעה המבוקשת בקנה.

תקוותי היא, שהמומחים לתחומי המחקר של התקופות שאת תמציתן העזתי לכלול במסתי לא ימצאו אותי בדאי. ואילו הקורא הרגיל יחזיק לי טובה שחסכתי ממנו את תחושת התסכול של מי שמרוב עצים אינו זוכה לראות את היער.

פרק ראשון

היסטוריה והיסטוריונים, חדשים כישנים*

שתי שאלות הקשורות בהיסטוריה היהודית בדורות האחרונים מעסיקות ומטרידות את דעת הקהל הישראלית מפקידה לפקידה. השאלה האחת נוגעת להתנהגות המגזרים השונים של העם היהודי בימי האימים של השואה, והשאלה האחרת סובבת סביב התנהגות היישוב היהודי בימי מלחמת השחרור, לפנייה ולאחריה. בהתדיינות על הנושאים הללו לוקחים חלק בראש וראשונה היסטוריונים שחקרו מאורעות אלה, מהם שנמנים עם בני הדור שהיו עדים להתרחשויות מקרוב או מרחוק, מהם שידיעותיהם שאובות מן העקבות שהשאירו אחריהם המאורעות במקורות. ואולם, חוג המתדיינים אינו מוגבל להיסטוריונים מקצועיים. משתתפים בו גם פובליציסטים ואינטלקטואלים וגם אזרחים מן השורה בעלי חוש ציבורי. משמע שמדובר בנושאים שעדיין לא נוצר לגביהם ריחוק המאפשר התדיינות חסרת פניות. קירבת הזמן היחסית למעשים, ולא פחות מכך החוויה העמוקה, ובמקרה של השואה ההזדעזעות המחרידה, הקשורות בהם הן הסיבה הגלויה למצב דברים זה.

נשאלת השאלה, האם יש טעם לגשת לנושאים אלה בכלי מלאכתו של ההיסטוריון? האם אימונו המקצועי מקנה לו יתרון לעומת ההדיוטות המתדיינים? תשובתי היא, שהדבר תלוי במידת יכולתו של ההיסטוריון לדבוק בעקרונות המקצועיים המחייבים, למרות הקירבה בזמן והזיקה הרגשית למאורעות הללו. בניגוד לנשמע לעתים מפי פקפקנים, יש עקרונות למחקר ההיסטורי, ואני מקדיש את חלקה הראשון של מסה זו לבירורם של עקרונות אלה. בירור כזה חשוב לגופו. ואמנם, בארצות המערב מלווים את מלאכתם של

* בהתאם לאופיה של מסה זו, מוותר אני על ציונים ביבליוגרפיים. המעוניין בכך יבוא על סיפוקו בפנותו לספרו של אלעזר וינריב, חשיבה היסטורית, פרקים בפילוסופיה של ההיסטוריה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשמ"ז. לאחר סיום חלק זה של מסתי הופיע מאמרו של עמוס פונקנשטיין, 'תולדות ישראל בין החותמים: ההיסטוריה למול דיסציפלינות אחרות', ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 335-347. הקורא יעמוד בקלות על הבדלי הגישה שלי ושל עמיתי וידידי המנוח, שהלך בינתיים לעולמו.

עת לחקור ועת להתבונן, ספרו האחרון של יעקב כ"ץ, עיקרו 'מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל מאז צאתו מארצו ועד שובו אליה'. מסה זו מוקדשת להתבוננות מקיפה בתולדותיהן של קהילות ישראל שישבו בארצות הנוצרים מאז ראשיתם של ימי הביניים ועד לדורות האחרונים. התבוננות זו מתמקדת בגלגוליהן של שתי תופעות נמשכות והולכות: המתח שבין היהודים לבין האומות הנוצריות והחתירה של היהודים לשמר ולקיים את זהותם הקיבוצית. בשתי תופעות אלה נעוצים השורשים ההיסטוריים של השואה ושל הקמת מדינת ישראל. שני הפרקים האחרונים של החיבור עוסקים ב'שואה והיישוב בארץ ישראל' וב'מדינת ישראל – הישגיה ומחדליה'.

יעקב כ"ץ נולד בהונגריה בשנת תרס"ה ונפטר בירושלים בשנת תשנ"ח. שימש רקטור האוניברסיטה העברית וזכה בפרס ישראל להיסטוריה יהודית לשנת תש"ס. כ"ץ נחשב לאחד מגדולי ההיסטוריונים היהודים בדור האחרון. מחקריו עוסקים בסוגיות מרכזיות בתולדות עם ישראל, הן בימי הביניים הן בעת החדשה, ואחדים מהם סללו דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה היהודית.

דאנאקוד 185-398

מחיר מומלץ: 52 ש"ח